

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟ 1300 ΕΩΣ ΤΟ 1341. ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΑ

1.1. Η Θεσσαλονίκη και η ευρύτερη περιοχή γύρω απ' αυτήν είχαν αποτελέσει ως γνωστόν από το 1204 και έως τα μέσα του 13ου αιώνα το Λατινικό Βασίλειο του Βονιφάτιου του Μομφερρατικού. Αργότερα όμως μεσολαβεί το κράτος των Αγγέλων της Ηπείρου και έτσι η περιοχή της Συμβασιλεύουσας επανέρχεται εκ νέου στους κόλπους της βυζαντινής κεντρικής διοικησης το 1246, μετά από πολιορκία και κατάληψη της πόλης από τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη¹.

Η Θεσσαλονίκη μετά τη βυζαντινή ανακατάληψη αποτέλεσε πρωτεύουσα του ομώνυμου θέματος, το οποίο συνόρευε στα ανατολικά με το θέμα Σερρών και Στρυμόνος. Έτσι η περιοχή της Θεσσαλονίκης, καθώς και η περιοχή πέραν του Στρυμόνος αποτελούσαν την εποχή αυτή δύο ξεχωριστά θέματα, παρόλο που σε παλιότερους αιώνες τα παραπάνω μέρη ήταν ενωμένα διοικητικά σ' ένα θέμα². Αμέσως μετά την επανενσωμάτωση της πόλης στην αυτοκρατορία ο Ιωάννης Βατάτζης διόρισε «άρχοντα» τον θέματος της Θεσσαλονίκης το μέγα δομέστικο Κομνηνό Ανδρόνικο Παλαιολόγο, πατέρα του κατόπιν ιδρυτή της Παλαιολόγειας δυναστείας Μιχαήλ Η'³, τον οποίον αργότερα αντικατέστησε ο Θεόδωρος Φιλής, επειδή ο Ανδρόνικος είχε αποσυρθεί άρρωστος σε κάποιο μοναστήρι δεχόμενος το μοναχικό σχήμα⁴.

Όσον αφορά στα διοικητικά όρια του θέματος Θεσσαλονίκης κατά το α' μισό του 14ου αιώνα, το μόνο σίγουρο είναι ότι το ανατολικό σύνορο του θέματος αποτελούσε πάντοτε ο ποταμός Στρυμόνας⁵, αφού η περιοχή πέραν του Στρυμόνα υπαγόταν στο θέμα Σερρών και Στρυμόνος.

1. Γ. Ακροπολίτης, I. 70-71 και 79-83. P. Lemerle, *Les Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, σ. 222. Σ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκια Μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 32. A. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα, Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την Αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 87.

2. Lemerle, *Philippes*, σ. 226. Κυριακίδης, «Βυζαντιναί Μελέται I-V», *ΕΕΦΣΠΘ* 3 (1939) 453.

3. Ακροπολίτης, I. 83. Lemerle, *Philippes*, σ. 223.

4. Ακροπολίτης, I. 84: «Ο δέ μέγας δομέστικος δὲ λίγον ἐπιβιοὺς χρόνον καὶ καλῶς διαπρέψας ἐν τῇ τούτῳ ἀρχῇ, νοσήσας καὶ τὴν τρίχα ἀποκαρεῖς τὸ βιοῦν ἔξεμέτρησεν: ἀπεστάλη δὲ ἀντ' αὐτοῦ Θεόδωρος ὁ Φιλῆς διέπειν τὰ τῆς ἀρχῆς». Κυριακίδης, ὥ.π., σ. 456.

5. Γρηγοράς, II. 623: «Θεσσαλονίκης μὲν γάρ καὶ τὸν πέριξ ἄχρι Στρυμόνος τοῦ ποταμοῦ πόλεων, ἦν ἐπίτροπος...». O. Taftali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913, σ. 54.

Τα υπόλοιπα όμως σύνορα του θέματος δεν ήταν σταθερά, πολλές φορές άλλαζαν και μεταβάλλονταν εξαιτίας των συχνών πολεμικών επιχειρήσεων, που διαδραματίζονταν κατά τα ύστερα αυτά χρόνια. Πριν από το 1332/3 τα προς βορράν και δυσμάς σύνορα του θέματος καθορίζονταν από μία συνοριακή γραμμή που ξεκινούσε από τη βόρεια περιοχή του Στρυμόνα, περνούσε βόρεια από το Γυναικόκαστρο⁶ (το επί τουρκοκρατίας λεγόμενο Avret-Hissar) και έφτανε μέχρι τις οροσειραίς που βρίσκονταν πίσω από την Βέροια⁷, την Έδεσσα και τα Σέρβια. Ισως η πόλη των Σερβίων, κατά τον Tafrali, να αποτελούσε και πόλη-όριο, που συνόρευε με τη Θεσσαλία, γεγονός που το αναφέρει και ο Καντακούζηνός: «Σέρβιά τε προσεχώσουν ἔκοντί, περὶ τὰ μεθόρια Θετταλίας κειμένη πόλις...»⁸.

Τα νότια σύνορα του θέματος Θεσσαλονίκης, το οποίο περιλάμβανε σίγουρα και τη χερσόνησο της Χαλκιδικής, επεκτείνονται μετά το 1332/3 και σε περιοχές που παλιότερα υπάγονταν στη Θεσσαλία. Συγκεκριμένα μετά το θάνατο του διοικητή της Θεσσαλίας Στεφάνου Γαβριηλόπουλου⁹ το 1333, ο διοικητής του θέματος Θεσσαλονίκης Μιχαήλ Μονομάχος επωφελείται της ευκαιρίας, συγκεντρώνει στρατό και, αφού εισβάλει δυναμικά στη Θεσσαλία καταλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος της: «Θεσσαλονίκης δὲ ἐπιτροπεύων ἐν τῷ τότε ὑπαρχος δι Μονομάχος... στρατιὰν ὅσην ἐνῆν ἀθροίσας ἐκ Θεσσαλονίκης ἐσέβαλεν εἰς αὐτὴν (εν. Θεσσαλία)... καὶ εἶλεν τὸν τε Γόλον καὶ Καστρὸν καὶ Λυκόστομον πολίσματα αὐτῆς...»¹⁰. Ετσι στην περίοδο μετά το 1333 τα νότια σύνορα του θεσσαλονίκειου θέματος θα πρέπει να έφταναν μέχρι των Πλαταμώνα και το Λυκοστόμιο, το οποίο ο Tafrali ταυτίζει με το νεότερο οικισμό του Πυργετού¹¹. Ειδικότερα, η υπαγωγή του Πλαταμώνα στα ύστερα χρόνια του α' μισού του 14ου αιώνα στη διοικητική επικράτεια του θέματος Θεσσαλονίκης επιβεβαιώνεται και από ένα άλλο γεγονός. Συγκεκριμένα, όταν το 1345 ο Ιωάννης Απόκαυκος έμεινε μόνος κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης μετά τη δολοφονία του Μιχαήλ Παλαιολόγου, τότε τέθηκε φανερά υπέρ του Καντακούζηνού και στράφηκε εναντίον των Ζηλωτών, τους αρχηγούς των οποίων έστειλε δέσμιους στον Πλαταμώνα και στη γύρω περιοχή, η οποία,

6. Καντακούζηνός, II. 235: «Ο πρωτοτράτωρ εἰς Γυναικόκαστρον ἀφικόμενος (κατεῖχε γὰρ αὐτὸν καὶ πρότερον φρουρά, οὐλα δὴ ὑπὸ τὸν Θεσσαλονίκης ἄρχοντα εἰωθός τελεῖν...)». Tafrali, *Thessalonique*, σ. 55.

7. Ακοροπολίτης, I. 84: «Ἐπεὶ δὲ ὑπὸ τὸν βασιλέα ἐγεγόνει Θεσσαλονίκη καὶ Βέροια...». Κυριακίδης, δ.π., σ. 455.

8. Καντακούζηνός II. 355. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 54.

9. *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit* (PLP, Wien 1976 κ.ε.) 2, πο 3435.

10. Καντακούζηνός, I. 473-474. Για τα συγκεκριμένα θεσσαλικά τοπωνύμια βλ. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia (Tabula Imperii Byzantini I)*, Wien 1976: Γόλος 165, Καστρό 184-185 και Λυκοστόμιον (Τεμπών) 208.

11. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 55

όπως λένε οι πηγές, ανήκε στο θέμα Θεσσαλονίκης: «Απόκαυκος δὲ ἦδη πᾶσαν ἔχων τὴν ἀρχὴν αὐτός... τῶν Ζηλωτῶν, ὅσοι μὲν ἐν λόγῳ ἦσαν, κατέκλεισεν ἐν δεσμῷ τηρού, πρὸς Πλαταμῶνα πέμψας καὶ τὰς ἄλλας πολίχνας, ὅσαι ὑπ' αὐτῷ ἐτέλουν»¹².

Όπως κάθε θέμα, έτσι και το θέμα Θεσσαλονίκης παρουσίαζε ορισμένες διοικητικο-γεωγραφικές υποδιαιρέσεις. Όμως στην ταραγμένη εποχή του α' μισού του 14ου αιώνα εμφανής είναι η ἐλλειψη διοικητικών κανόνων, που να παρουσιάζουν κάποια χρονική διάρκεια. Η δομή αλλά και η διάρκεια των διοικητικών υποδιαιρέσεων ποίκιλλαν ανάλογα με την αλλαγή των συνόρων του θέματος, τις στρατιωτικές επιτυχίες ή αποτυχίες, τις αυτοκρατορικές αντιξηλίες και τους σφετερισμούς, τις συμμαχίες και τους κάθε είδους συμβιβασμούς, γεγονότα δηλ. που αποτελούσαν μια έμπλακτη απόδειξη της αποσύνθεσης και της αποδυνάμωσης του κρατικού μηχανισμού¹³. Ο όρος «θέμα» εξακολουθεί να υπάρχει, αλλά δεν έχει πια —παρά πολύ σπάνια— τη σημασία της διοικητικής περιφέρειας. Αντί γι' αυτήν παίρνει κυρίως τη σημασία της φιλολογικής περιοχής¹⁴.

Η μεγάλη ανάπτυξη και χρήση κάποιων αόριστων διοικητικών όρων για τις θεματικές υποδιαιρέσεις από τη μία πλευρά, όπως «περιοχή», «χώρα» (η απροστάτευτη από τις επιδρομές ύπαιθρος) «κάστρα» (οχυρωμένες περιοχές, ελεγχόμενες από τοπικούς στρατιωτικο-πολιτικούς διοικητές, τους «κεφαλαί ή κεφαλαττικεύοντες») αποδεικνύει περίτερα την ἐλλειψη πολιτικής και διοικητικής σταθερότητας, ενώ από την άλλη η ανάγνωση των υστεροβυζαντινών εγγράφων μάς δίνει την εντύπωση, ότι η μόνη εδαφική υποδιαιρέση του θέματος, που έχει κάποια πρακτική αξία και διάρκεια την εποχή αυτή, είναι το «κατεπανίκιο»¹⁵.

Έτσι, και το θέμα Θεσσαλονίκης υποδιαιρείται κατά τον 14ο αιώνα σε «κατεπανίκια», τα οποία υπόκεινται σε διοικητικούς υπαλλήλους, υφιστάμενους του διοικητή της Θεσσαλονίκης, τους λεγόμενους «κατεπάνω». Ο όρος «κατεπανίκιο» εμφανίζεται στην ύστερη βυζαντινή εποχή με τη σημασία του παλιού διοικητικού όρου «βάνδου», είναι δηλ. μια από τις μικρότερες υποδιαιρέσεις του θέματος¹⁶.

12. Καντακουζηνός, II. 571. Tafrali, *Thessalonique*, σσ. 55, 241.

13. Lemerle, *Philippes*, σ. 222.

14. I. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό Κράτος*, Αθήνα 1985, I. σ. 54.

15. Lemerle, *Philippes*, σ. 222. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό Κράτος*, I, σ. 54. Ch. Diehl, *Études Byzantines*, Paris 1905, σ. 122.

16. Γ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια Μακεδονίας*. Συμβολή εις την διοικητικήν ιστορίαν και γεωγραφίαν της Μακεδονίας κατά τους μετά την φραγκοκρατίαν Χρόνους, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 1. Για τη διοικητική μονάδα του «κατεπανίκιου» βλ. και L. Maksimovic, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, σσ. 70-83.

Αναλυτικότερα, τα κατεπανίκια του θέματος Θεσσαλονίκης κατά την εποχή, που εξετάζουμε, είναι τα ακόλουθα:

κατεπανίκιο	Καλαμαρίας
»	Έρμηλείας
»	Άκρους ή Ιερισσοῦ (ή Άραβενικείας)
»	Κασσανδρείας
»	Άπρου ή Απρως (ή Λογγοῦ)
»	Στρυμόνος
»	Ρεντίνας ή Αρχοντεία Στεφανιανῶν
»	Λαγκαδᾶ (;
»	Παραβάρδαρον ¹⁷ (;).

Όλες αυτές οι διοικητικές υποδιαιρέσεις του θέματος Θεσσαλονίκης απαντούν πολύ συχνά στα υστεροβυζαντινά μοναστηριακά έγγραφα, με τα οποία οι μονές προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν μόνιμη αναγνώριση των προνομίων τους πάνω στις έγγειες ιδιοκτησίες και στα μετόχια, όπως π.χ. το κατεπανίκιο Καλαμαρίας αναφέρεται σε έγγραφο του 1300 της μονής Ξενοφώντος¹⁸, ενώ εκείνο του Άκρους ή Ιερισσού σε έγγραφο του 1320 της μονής Ζωγράφου¹⁹ κ.ά.

Στο θέμα της Συμβασιλεύουσας παρουσιάζονται στα χρόνια αυτά και μικρότερες υποδιαιρέσεις από 'κείνη του «κατεπανίκιου», όπως οι «περιοχές»: «Ἐν τῷ κατεπανικίῳ Καλαμαρίας ἐν τῇ τῶν Ἀβραμιτῶν περιοχῇ, καὶ τῇ τοῦ Στομίου περιοχῇ...»²⁰ και οι «ἐπισκέψεις».

Είναι πιθανό, τουλάχιστον κατά τον Tafrali, αυτές οι μικρότερες γεωγραφικές υποδιαιρέσεις να έχουν μόνο φροντολογικό χαρακτήρα και όχι διοικητικό, αφού π.χ. «ἐπισκέψεις» αναφέρονται ακόμη και μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Ο Tafrali μάλιστα σε παριστόν χειρόγραφο βρήκε την ακόλουθη μαρτυρία: «Ἡ κατὰ Θεσσαλονίκην νέα ἐπίσκεψις καθὼς παρεδόθη παρὰ τοῦ Γαλάτωνος καὶ μετὰ τῶν λοιπῶν αὐτῆς δικαιών...»²¹.

Η αυτοκρατορική διοίκηση στην παλαιολόγεια Θεσσαλονίκη αντιπροσωπεύονταν, όπως και στις άλλες περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, από

17. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια Μακεδονίας*, σ. 4-5. Όσον αφορά στα δύο τελευταία κατεπανίκια (Λαγκαδᾶ και Παραβάρδαρον) δεν αναφέρονται άμεσα στα έγγραφα, όμως την ύπαρξή τους την υποθέτει βάσει επιχειρημάτων ο Θεοχαρίδης. Για το θέμα βλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια Μακεδονίας*, σ. 30-37.

18. *Actes de Xenophon*, εκδ. L. Petit (*Actes de l'Athos I*), ανατ. Amsterdam 1964, 33.

19. *Actes de Zographou*, εκδ. Regel, Kurtz, Korablev (*Actes de l'Athos IV*) Πετρούπολη 1907, 39. Για τα κατεπανίκια του θέματος Θεσσαλονίκης βλ. και Maksimovic, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 78.

20. *Actes de Xenophon* (L. Petit), σ. 33.

21. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 57, υποσ. 5: *Typicum de Jean Paleologue* (XIVe s.), Ms. gr. Paris. 389, f. 56v.

το διοικητή του ομώνυμου θέματος και τους υποκείμενους υπαλλήλους του. Ο κυβερνών διοικητής του εκάστοτε θέματος, του οποίου ο επίσημος τίτλος είχε πολλές φορές αλλάξει, ονομαζόταν ακόμη και κατά τον 14ο αιώνα αρκετά συχνά «δούκας» αλλά και «κεφαλή». Έτσι πολύ συχνά στα υστεροβυζαντινά έγγραφα ο διοικητής Θεσσαλονίκης ονομάζεται «κεφαλή τῆς Θεοσώ-στου πόλεως Θεσσαλονίκης...»²².

Στις ιστορικές πηγές της παλαιολόγειας περιόδου, κυρίως στο Γρηγορά αλλά και στον Καντακούζηνό, οι κυβερνώντες σε μια επαρχία αναφέρονται και με τον τίτλο «έπιτροπος και διοικητής»: «πέμπεται μὲν δὴ λοιπὸν εὐθὺς ὁ δεσπότης Κωνσταντίνος διὰ θαλάττης ἐς Θεσσαλονίκην ἐπίτροπος καὶ διοι-κητής τῶν τῆς Μακεδονίας πραγμάτων»²³.

Ειδικότερα όσον αφορά στο διοικητή της Θεσσαλονίκης —εκτός από τα παραπάνω— οι πηγές μας παραδίδουν για τον πρώιμο 14ο αιώνα και άλλους τίτλους όπως «ἄρχων»: «Συναδηνὸν τὸν πρωτοστράτορα, Θεσσαλονίκης τότε ἄρχοντα...»²⁴. πολλές φορές όμως και αρχαιοπρεπέστερα ονόματα αξιωμάτων όπως «ἐπαρχος» ή «ὕπαρχος»: «ὅ οἰκεῖος μου καὶ ἡγαπημένος δοῦλος τῆς βασιλείας μου ἐπαρχος ὁ Μονομάχος»²⁵.

Ο διοικητής του θέματος, ως αντιπρόσωπος του αυτοκράτορα, κατοικούσε σε ειδικό παλάτι της Συμβασιλεύουσας, κτίριο που βρισκόταν στο δυτικό μέρος της πόλης. Ο διοικητής της Θεσσαλονίκης, όπως και κάθε διοικητής, επαγρυπνούσε έτσι, ώστε η αυτοκρατορική εξουσία να είναι σεβαστή απ' όλους απαιτώντας παράλληλα κάθε Σάββατο να μνημονεύεται και να επευφημείται το όνομα του αυτοκράτορα: «Ἐγείρειν δὲ καὶ σημαίαν βασιλικὴν ἐντὸς τῆς πόλεως, κατὰ τὸ ἔθος, καὶ ἀρχιερέα εἶναι ἐκ τῆς ἐν Βυζαντίῳ ἐκ-κλησίας κεχειροτονημένον, καὶ εὐφημεῖν τοὺς βασιλέας κατὰ τὰ Σάββατα ὡς ἔθος»²⁶. Αυτονόητο είναι ότι την εξουσία του την ασκούσε ο διοικητής μόνο μέσα στα όρια της επαρχίας που διοικούσε, όπου είχε —μετά τον αυτοκράτορα— το πιο υψηλό αξίωμα. Όντας έξω από τα όρια του θέματός του ο κυβερνήτης δεν ήταν παρά ένας απλός πολίτης, γεγονός που το επιβεβαιώνει και βυζαντινή νομοθεσία: «ὅ ἄρχων, κατὰ μόνην τὴν ἰδίαν ἐπαρχίαν τὴν ἔξουσίαν ἔχει, ἔξω γὰρ ταύτης, ἰδιώτης ἐστίν... ὁ ἄρχων ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ μείζω ἀπάντων ἔξουσίαν ἔχει μετά τὸν βασιλέα»²⁷.

22. *Actes de Chilandar*, εκδ. Petit, Korablev (Actes de l'Athos V) Πετρούπολη 1911, no 54, 131-134. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 45. Lemerle, *Philippe*, σ. 222.

23. Γρηγοράς, I. 354.

24. Καντακούζηνός, II. 191.

25. *Actes de Zographou*, σ. 74. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 46.

26. Καντακούζηνός, III. 82. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 46. I.E.E., Θ', 242.

27. *Επαναγωγή του Νόμου*, (Νομοθεσία Μακεδόνων) J.G.R.II, 247.

Πριν απαριθμήσουμε αναλυτικά τους διοικητές της βιζαντινής Συμβασιλεύουσας κατά τα πρώτα σαράντα χρόνια του 14ου αιώνα, θα πρέπει να αναφερθούμε στον ιδιόμορφο διοικητικό ρόλο που διαδραμάτισε την εποχή αυτή η Ειρήνη η Μομφερρατική στην ευρύτερη περιοχή της βιζαντινής Μακεδονίας. Μετά τις αποτυχημένες ενέργειές της για αυτονόμηση των εδαφών του άλλοτε Λατινικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης —με απώτερο σκοπό το διαμελισμό της περιοχής σε φέουδα υπέρ των τριών γιων της, του Ιωάννη, του Δημητρίου και του Θεοδώρου²⁸— έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, στην περιοχή της οποίας προσπαθούσε να ασκεί κάποιο διοικητικό ρόλο.

Η Ειρήνη —παράλληλα με τους απεσταλμένους διοικητές— ήθελε επίμονα να ασκεί διοικητικά καθήκοντα, ήθελε δηλ. να σφραγίσει σαν αυτοκράτειρα την πρακτική της «τοπικής αυτοδιοίκησης», χωρίς όμως τελικά να μπορέσει να αποσπάσει την παλαιολόγεια Θεσσαλονίκη από τους διοικητικούς δεσμούς της Κωνσταντινούπολης μ' ένα κεντρόφυγο κίνημα²⁹. Έτσι, ο ρόλος της Ειρήνης στη ζωή και στη διοικητική ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τα πρώτα χρόνια του 14ου αιώνα (γνωρίζουμε ότι πέθανε στη Δράμα το 1317)³⁰ είναι σίγουρα πολύ σημαντικός και αξιοπρόσεκτος. Μια σειρά από μοναστηριακά έγγραφα αποδεικνύουν ότι η Ειρήνη μέχρι το 1317 διατηρούσε αυλή και γραμματεία στη Θεσσαλονίκη, και ότι επιπλέον έπαιρνε διοικητικές αποφάσεις, τις οποίες αργότερα ο σύζυγός της Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος επικύρωνε έμμεσα με τη σιωπή του³¹.

Συγκεκριμένα, στο αρχείο της μονής Κουτλουμουσίου σώζονται δύο υπερδιοικούσαντινά έγγραφα, τα οποία αποδεικνύουν τον αυτοκρατορικό και διοικητικό ρόλο της Ειρήνης κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή του θέματος Θεσσαλονίκης. Στο α' έγγραφο (εκδοτήριον γράμμα, Φεβρουάριος 1313) ο μοναχός στη μονή του Παντοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως Κοσμάς Πάγκαλος επικαλείται την απόφαση της αυτοκράτειρας, σύμφωνα με την οποία είχε επικυρωθεί η προσφορά όλων των περιουσιακών του στοιχείων —που βρίσκονταν στις Σέρρες— στο μοναστήρι, όπου μόναζε: «Ἐπεὶ δὲ καὶ αὐτὸς ἐγὼ δ (μον)α(χός) Κοσμᾶς ὁ πρότερον Πάγκαλος ἡρωτησάμην ἐλθεῖν καὶ εὑρίσκεσθαι εἰς τὴν σε(βασιμίαν) μονὴν τοῦ Παντοκράτορος, μετὰ ίερο(μον)άχου ἐνός καὶ κοσμικού ἐνός, καὶ δρισμῷ τῆς κραταιᾶς καὶ ἀγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης, ἐτάχθησαν ἵνα δίδωνται

28. Γρηγοράς I. 234-235.

29. Λ. Μαυρομάτης, *Πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, σ. 47-48.

30. Γρηγοράς, I. 273.

31. Μαυρομάτης, *Πρώτοι Παλαιολόγοι*, σ. 48-49. Lemerle, *Philippes*, σ. 188-189.

πρός ήμας διὰ τὰ προσενεχθέντα πάντα ἀδελφᾶτα τρία...»³².

Στο β' έγγραφο της μονής Κουτλουμουσίου, το οποίο είναι αντίγραφο χρυσοβούλου του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (Φεβρουάριος 1322), βλέπουμε το μοναστήρι του Αλυπίου να επιβεβαιώνει μέσω του αυτοκράτορα την κτήση κάποιων περιοχών στην περιοχή του Στρυμόνα, οι οποίες του είχαν δοθεί παλιότερα «διὰ προστάγματος τῆς περιοθήτου μου αὐγούστης τῆς ἀοιδίμου και μακαρίτιδος δεσποίνης»³³.

Τέλος, σε έγγραφο της μονής Ζωγράφου (1342), αναφερόμενο στη φιλονικία που ξέσπασε ανάμεσα σ' αυτή τη μονή και την άλλη του Καρακάλου για την κατοχή του χωριού «Λοντζιάνη», υποστηρίζεται ότι το χωριό ανήκε από παλιά στην περιουσία της μονής Καρακάλου και είχε δεχθεί πολλές καταστροφές «ὑπὸ τῶν κατὰ τοὺς τότε καιροὺς προβασῶν... ἀνωμαλιῶν τε καὶ συγχύσεων ἐκ τῆς τῶν Ἰταλῶν τυραννίδος»³⁴, δηλ. κατά τα χρόνια της λατινοκατίας της Θεσσαλονίκης. Αργότερα όμως, όταν η περιοχή επανενσωματώθηκε στην ελληνική αυτοκρατορία, η όλη υπόθεση, λέει το έγγραφο, ερευνήθηκε εκ νέου με διαταγή της δέσποινας Ειρήνης³⁵.

Είναι λοιπόν σίγουρο ότι πίσω από τα προστάγματα της αυτοκράτειρας και δέσποινας κρύβεται η διοικητική δραστηριότητα της δεύτερης συζύγου του Ανδρονίκου Β', της Ειρήνης. Μια δραστηριότητα που θα έπρεπε να την ασκούσε επίμονα —παρά την ύπαρξη διοικητών στην πόλη από την Κωνσταντινούπολη— κατά τα πρώτα χρόνια του 14ου αιώνα για την ευρύτερη περιοχή του Θεσσαλονίκειου θέματος. Ο αυτοκράτορας και σύζυγός της παρά την πιθανή πικρία του, βλέπουμε ότι ακόμη και μετά το θάνατό της αναγνωρίζει την ισχύ των «προσταγμάτων τῆς», όπως φαίνεται κυρίως από το β' έγγραφο της Κουτλουμουσίου (1322), το οποίο αναφέρθηκε προηγουμένως, σύμφωνα με το οποίο ο Ανδρονίκος Β' επικυρώνει κάποιες κτήσεις μονής, που της είχαν δοθεί παλιότερα —πριν το 1317— από την Ειρήνη³⁶.

Όπως είπαμε και παραπάνω, εκτός από τη δράση της Ειρήνης στη Θεσσαλονίκη στέλνονταν επίσημοι διοικητές από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Πολλά σημαντικά πρόσωπα από τον κύκλο της παλαιολόγειας αυτοκρατορικής αυλής καλούνται από την Κωνσταντινούπολη να παίξουν κάποιο ρόλο ή να εκπληρώσουν μια αποστολή στη

32. *Actes de Kutlumus*, εκδ. P. Lemerle (Archives de l'Athos II) Paris 1988, no 8, στ. 33-35. Lemerle, *Philippes*, σ. 188.

33. *Actes de Kutlumus*, no 11, στ. 26. Lemerle, *Philippes*, σ. 188.

34. *Actes de Zographou*, no 35, στ. 30-32.

35. *Actes de Zographou*, no 35, στ. 56-59: «προστάξει δέ δεσποινικῇ ἐτηρήθῃ ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις τοπικῶς παρὰ Βασιλείου Σεβαστοφάρου κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ λογαριαστοῦ τῶν κτημάτων τῆς δεσποίνης ἔκείνης πρότερον».

36. Μανδομάτης, *Πρώτοι Παλαιολόγοι*, σ. 48. Lemerle, *Philippes*, σ. 189.

Μακεδονία, η οποία τα χρόνια αυτά χειμάζεται από σερβικές ή καταλανικές επιδρομές, αλλά και από εμφύλιες συρράξεις, δυναστικές έριδες και αποσχιστικά κινήματα. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι κάπως δύσκολο να ξεχωρίσουμε εκείνους τους διοικητές, των οποίων ο ρόλος ήταν περιστασιακός, από εκείνους που κατέίχαν ένα κανονικό και διαρκέστερο αξιώμα³⁷.

Οι διοικητές του θέματος Θεσσαλονίκης κατά τα έτη 1300-1341, που μέχρι στιγμής έχουν εντοπισθεί από τους μελετητές, είναι οι ακόλουθοι:

Θεόδωρος Τζημπέας (1299-1300;³⁸ Το αξιώμα του ως «δούκα τῆς Θεσσαλονίκης» προκύπτει από έγγραφο της μονής Μεγίστης Λαύρας (αδημοσίευτο κατά την εποχή που ο Κυριακίδης και ο Lemerle ασχολούνταν με τη Θεσσαλονίκη), υπογεγραμμένο από τον απογραφέα του θέματος Δημήτριο Απελμένη (ή Απελμενέ)³⁹ και από τον ίδιο το Θεόδωρο Τζημπέα. Ο Κυριακίδης μάλιστα, που χρονολόγησε το έγγραφο, με βάση τη γνωστή δραστηριότητα του Απελμένη, γύρω στο 1300, μας παραδίδει και σε μελέτη του την υπογραφή του εγγράφου: «ὁ πανσέβαστος σεβαστός καὶ δοῦλος τοῦ κρατιοῦ καὶ ἀγίου ήμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως κυροῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου καὶ ἀπογραφεὺς τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης Δημήτριος ὁ Ἀπελμένης... Θεόδωρος Τζημπέας καὶ δούκε Θεσσαλονίκης»⁴⁰.

Αργότερα όμως, κατά τη συνολική έκδοση των εγγράφων της Μεγίστης Λαύρας, οι εκδότες αμφισβήτησαν την ύπαρξη του Τζημπέα ως διοικητή της Θεσσαλονίκης. Το παραπάνω έγγραφο, με το οποίο είχε ασχοληθεί ο Κυριακίδης και βάσει του οποίου και ο ίδιος αλλά και ο Lemerle υπέθεσαν το αξιώμα του Τζημπέα, το θεώρησαν οι εκδότες των εγγράφων πλαστό —χρονολογώντας το μάλιστα πολύ μεταγενέστερα, στα 1319⁴¹— υποστηρίζοντας παράλληλα ότι ποτέ δεν υπήρξε «Τζημπέας» ως δούκας της Θεσσαλονίκης κατά το διάστημα 1299-1300⁴².

37. Lemerle, *Philippes*, σ. 223.

38. L. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale dans l'empire byzantin sous les premiers Palaiologues (1258-1354)*, Paris 1968, σ. 197. Κυριακίδης, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, σ. 491. Lemerle, *Philippes*, σ. 224 και 228.

39. Αναφορά στον απογραφέα Δημήτριο Απελμενέ έχουμε και σ' ένα μολυβδόβυνλο, που φέρει την ακόλουθη επιγραφή: «Πράξεις σεβαστοῦ καὶ γραφάς Δημητρίου Ἀπελμενέ (sic) σφράγιζε, Μάρτυς Κυρίου». Ο εκδότης της επιγραφής V. Laurent υποθέτει ότι το μολυβδόβυνλο —χρονολογημένο στις αρχές του 14ου αιώνα— πρέπει να ήταν προσαρτημένο στο συγκεκριμένο έγγραφο της M. Λαύρας, για το οποίο γίνεται λόγος παραπάνω. Και ο Laurent δεν χρονολογεί ακριβώς το έγγραφο, αφού υποστηρίζει ότι πρέπει να χρονολογηθεί ή στο 1300 ή στο 1319. Για το θέμα βλ. V. Laurent, «Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine», *Ελληνικά* 7 (1934) πο 662, 295-296.

40. Κυριακίδης, ὥ.π., σ. 475. Lemerle, *Philippes*, σ. 228, υποσ. 6.

41. *Actes de Lavra II* (έκδ. Lemerle, Guillou, Svoronos, Papachryssanthou. *Archives de l'Athos VIII*, Paris 1977), Appendix XI (actes faux), 306-308.

42. *Actes de Lavra II*. σ. 129 (notes).

Φιλάρετος (;⁴³ σε παραπλήσια με την παραπάνω χρονολογία. Ο Lemerle αναφέρει ανάμεσα στους διοικητές της Θεσσαλονίκης και τον Φιλάρετο με αρχετούς δισταγμούς. Ο ίδιος υποθέτει το αξιώμα του Φιλάρετου μόνο με βάση ένα «δικαίωμα δουκός του Φιλαρέτου λεγομένου», το οποίο αναφέρεται σε έγγραφο του Χιλανδαρίου⁴⁴. Αν και το έγγραφο χρονολογείται στα 1323, ο Lemerle και ο Solovjev υποστηρίζουν ότι το «δικαίωμα» πρέπει να είναι προγενέστερο του 1323, χρονολογώντας το περίπου στο 1300⁴⁵. Παρά ταύτα, η ύπαρξη του Φιλάρετου ως διοικητή της πόλης δεν είναι ακόμη σίγουρη.

Υαλέας (;⁴⁶ 1316⁴⁷. Ο Lemerle υποθέτει βάσιμα την ύπαρξή του από μια μαρτυρία που μας διέσωσαν δύο Γάλλοι περιηγητές του 19ου αιώνα, όταν επισκέφτηκαν τη Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα οι L. Duchesne και Ch. Bayet μας διέσωσαν το κείμενο μιας επιγραφής, που την είχαν βρει κοντά στο τείχος του λιμανιού. Η επιγραφή, χρονολογημένη στα 1316, αναφέρει τον Υαλέα ως αξιωματούχο της Θεσσαλονίκης, πιθανόν διοικητή: «'Ανεκτίσθη ἐκ βάθρων τὸ δέον τοῦ τείχους διὰ συνδρομῆς καὶ συνεργίας τοῦ πανευσεβ[εστά]του λογοθέτου τοῦ στρατιωτικοῦ τοῦ 'Υάλου κεφαλαττικοῦ ὄντος ἐν τῇδε τῇ πόλει Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν χρόνον τῆς... τοῦ ,ζωκδ' ἔτους (1316)»⁴⁸.

Ο Lemerle υποθέτει ότι οι περιηγητές, πρέπει να μετέγραψαν λάθος την επιγραφή, γι' αυτό προτείνει αντί της γραφής «'Υάλου κεφαλαττικοῦ» τη γραφή «Υαλέου κεφαλαττικεύοντος»⁴⁹.

Ο δομέστικος των σχολών και διοικητής Θεσσαλονίκης Μανουήλ Δούκας Λάσκαρις (1320)⁵⁰. Μαρτυρείται από έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου (Μάρτιος 1320), αντίγραφο κάποιου παλιότερου «προστάγματος», το οποίο απευθύνεται στο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και στον «οἰκεῖο τῇ βασιλείᾳ μου δομέστικο τῶν δυσικῶν σχολῶν κεφαλὴ τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης κῦρο Μανουήλ Λάσκαρι»⁵¹.

43. Lemerle, *Philippes*, σ. 224. Raybaud, *Gouvernement*, σ. 197. PLP 12, no 22787.

44. *Actes de Chilandar*, no 88, 188.

45. Lemerle, *Philippes*, σ. 224, υποσ. 6.

46. Lemerle, *Philippes*, σ. 224. PLP 12, no 29465.

47. L. Duchesne - Ch. Bayet, *Mémoires sur une mission au Mont Athos*, Paris 1877, σσ. 66-67.

Νεότερη έκδοση της επιγραφής από τον J. Spieser, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. Les inscriptions de Thessalonique», *Travaux et Mémoires* (T.M.) 5 (1973), no 23, 170-171.

48. Lemerle, *Philippes*, σ. 224, υποσ. 7. Με την ανάγνωση του Lemerle συμφωνεί και ο Spieser, βλ. Spieser, «Inventaires», T.M. 5 (1973) 170. Η ύπαρξη του διοικητή Υαλέα στη Θεσσαλονίκη των αρχών του 14ου αιώνα ενισχύεται και από το γεγονός ότι μαρτυρείται σ' αυτήν την πόλη οικογένεια Υαλέα από τις αρχές του 13ου αιώνα έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια. Βλ. Σπ. Λάμπρου, Ο εκ Θεσσαλονίκης οίκος Υαλέα, Νέος Ελληνομνήμων 6 (1909) 49-51.

49. Lemerle, *Philippes*, σ. 224. Raybaud, *Gouvernement*, σ. 197. PLP 6, no 14549.

50. *Actes de Chilandar*, no 54, σσ. 131-134.

Κωνσταντίνος Παλαιολόγος (1321 - άνοιξη 1322)⁵¹. Αδελφός του Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγου, στάλθηκε το 1321 —κατά τα χρόνια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ των δύο Ανδρονίκων— στη Θεσσαλονίκη ως διοικητής, για να σταματήσει κάποιους πολίτες που καλούσαν την πόλη σε εξέγερση: «*Ησχολεῖτο δ' ὁ βασιλεὺς κατ' ἐκεῖνο καιροῦ, δῆπος τὸν μὲν οὐίον αὐτοῦ Κωνσταντίνον τὸν δεσπότην τριήρεσι μακραῖς πρὸς ἐσπέραν ἐκπέμψῃ, Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἄλλων ἐσπερίων πόλεων ἐπιτροπεύσαντα»⁵². Γρήγορα όμως, μετά από λαϊκή εξέγερση των κατοίκων το 1322 υπέρ του Ανδρονίκου Γ', ανατράπηκε από το αξιώματος ο Κωνσταντίνος και παραδόθηκε δέσμιος στο σφετεριστή ανεψιό του, τον Ανδρονίκο Γ'⁵³. Έτσι η θητεία του ως διοικητή της Συμβασιλεύουσας αλλά και του θέματός της λήγει άδοξα την άνοιξη του 1322⁵⁴.*

Ιωάννης Πανυπερσέβαστος (1322-1327)⁵⁵. Ανεψιός του Ανδρονίκου Β' και γαμπρός του «μεγάλου λογοθέτη» Θεοδώρου Μετοχήτη από την κόρη του Ειρήνη. Στα 1322 —αμέσως μετά την αποπομπή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου— στέλνεται διοικητής της Θεσσαλονίκης: «*τῷ πορφυρογεννήτῳ δὲ Κωνσταντίνῳ ὁ Παλαιολόγος Ἰωάννης μονογενῆς γεγέννηται παῖς... οὗτος δὴ ὁ πανυπερσέβαστος οὐχ ἀπαξ ἄλλὰ καὶ δίς καὶ τρὶς Θεσσαλονίκης τε καὶ τῶν ἄλλων ἐσπερίων πόλεων ἐπιτροπεύσας*»⁵⁶. Στα 1323 ο Ιωάννης συνωμοτεί με τη συνεργασία του Σέρβου κράλη, προκειμένου να αποσπάσει τη Μακεδονία από την κεντρική αυτοκρατορική διοίκηση. Τελικά το αποσχιστικό του κίνημα απέτυχε και δεν μπόρεσε να καρπωθεί τον τίτλο του «καίσαρα» που του απένειμε ο αυτοκράτορας Ανδρονίκος Β' Παλαιολόγος, για να σταματήσει την ανταρσία του, αφού πέθανε το 1327 στα Σκόπια⁵⁷.

Μέγας στρατοπεδάρχης Χούμινος (1327-1328)⁵⁸. Είναι διοικητής της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1328, όταν καταλαμβάνει τη Συμβασιλεύουσα ο σφετεριστής Ανδρονίκος Γ' Παλαιολόγος: «*τὸν τε παρακοιμώμενον Ἀπόκαυχον καὶ Ἀλέξιον τὸν Παλαιολόγον πέπομφεν ἐνταῦθα, πρόφασιν μέν, ὡς πρὸς τὸν ἐπιτροπεύοντα Θεσσαλονίκης μέγαν στρατοπεδάρχην τὸν Χοῦμινον καὶ*

51. PLP 9, no 21493. Lemerle, *Philippes*, σσ. 193, 224. Raybaud, *Gouvernement*, σ. 197. Μαυρομάτης, *Πρώτοι Παλαιολόγοι*, σσ. 48, 64 και 65.

52. Καντακουζηνός I. 129.

53. Συγκεκριμένα οδηγήθηκε από οπαδούς του Ανδρονίκου Γ' στο Διδυμότειχο, όπου και φυλακίστηκε. Βλ. Γρηγοράς I. 356-357. Καντακουζηνός I. 149. Μαυρομάτης, *Πρώτοι Παλαιολόγοι*, σ. 66.

54. Lemerle, *Philippes*, σ. 193, υποσ. 3.

55. PLP 9, no 21479. Lemerle, *Philippes*, σσ. 193, 225. Raybaud, *Gouvernement*, σ. 197.

56. Καντακουζηνός I. 209.

57. N. Γρηγοράς I. 374.

58. Lemerle, *Philippes*, σ. 225. Raybaud, *Gouvernement*, σ. 197.

τὸν μητροπολίτην διαπρεσβευσμένους...»⁵⁹.

*Συργιάννης Παλαιολόγος Φιλανθρωπηνός (1329-1332)*⁶⁰. Το 1329, κατά τη διάρκεια μιας ασθένειας του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ', ο Καντακουζηνός μ' ένα πρόσταγμά του που απευθύνοταν στο Συργιάννη, τον έδωσε τον τίτλο του διοικητή της Δύσης. Μάλιστα το αξίωμά του αναφέρεται και στο πρόσταγμα, το οποίο απευθύνοταν στον ίδιο⁶¹.

Έτσι ο Συργιάννης διατέλεσε διοικητής Θεσσαλονίκης από το 1329 έως και το 1332, έτος που φανερώθηκαν όλα τα συνωμοτικά του σχέδια κατά του αυτοκράτορα. Το 1332 λοιπόν ο Συργιάννης αποχωρεί από τη Θεσσαλονίκη, αργότερα δραπετεύει από τη Βασιλεύουσα και τελικά καταφεύγει στη βενετοκρατούμενη Εύβοια, απ' όπου αργότερα θα προχωρήσει σε ανοικτή εξέγερση με τη βοήθεια των Σέρβων. Από την Εύβοια μάλιστα θα οξύνει περισσότερο την κατάσταση στέλνοντας επιστολή στον αυτοκράτορα, για να του ζητήσει παραχώρηση κάποιας περιοχής της Μακεδονίας: «ἔστειλεν ἐξ Εύβοιάς γράμματα τῷ βασιλεῖ, δεόμενος δοθῆναι... καὶ χῶρόν τινα πρὸς οἰκησιν... περὶ τὰς ἐσχατιὰς τῶν κατὰ Μακεδονίαν Ῥωμαϊκῶν ὁρίων»⁶². Ο Συργιάννης λοιπόν αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα διοικητή, ο οποίος από την αρχή της θητείας του προσπαθεί να αυτονομήσει την περιοχή της Θεσσαλονίκης, χωρίς τελικά να το κατορθώσει.

*Μιχαήλ Μονομάχος (1333 κ.ε.)*⁶³. Θα πρέπει να ανέλαβε τη διοίκηση του θέματος Θεσσαλονίκης αμέσως μετά το 1332 (πιθανότερα το 1333), όταν ο Συργιάννης αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Συμβασιλεύουσα. Πάντως το 1333, όταν πεθαίνει ο Στέφανος Γαβριηλόπουλος, διοικητής της Θεσσαλίας, οι πηγές αναφέρουν ότι ο Μιχαήλ Μονομάχος εισβάλλει στη Θεσσαλία ως διοικητής της Θεσσαλονίκης: «Θεσσαλονίκης ἐν τότε ὑπαρχος ὁ Μονομάχος...»⁶⁴. Δεν ξέρουμε ακριβώς πόσα χρόνια διήρκεσε η θητεία του Μονομάχου ως διοικητή της Συμβασιλεύουσας. Πάντως το 1341, όταν διοικητής Θεσσαλονίκης ήταν ο Συναδηνός, ο Μονομάχος αναφέρεται και πάλι από τον Καντακουζηνό αλλά αυτή τη φορά ως «ἐπιτροπεύων Θεσσαλίας»⁶⁵.

59. I. Καντακουζηνός I. 268.

60. Lemerle, *Philippes*, σ. 195. Raybaud, *Gouvernement*, σ. 197. Βλ. και PLP 11, πο 27167.

61. «Περιπόθητε γαψβέ τῆς βασιλείας μου, κεφαλὴ τῶν κατὰ δύσιν κάστρων καὶ χωρῶν αὐτῆς Συργιάννη Παλαιολόγος Φιλανθρωπηνός». Το πρόσταγμα αυτό δημοσιεύτηκε στην εργασία του St. Binon, «A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Paleologue», *BZ* 38 (1938) 133-155 και 377-407. Ο Συργιάννης ως διοικητής του θέματος Θεσσαλονίκης εξέδωσε και ο ίδιος ἐγγραφα που αφορούσαν τον Μακεδονικό χώρο, π.χ. *Actes de Chilandar* (1330) πο 120, 252-253.

62. Γρηγοράς, I. 489-490. Μαυρομάτης, *Πρώτοι Παλαιολόγοι*, σ. 84.

63. PLP 8, πο 19306. Λ. Μαυρομάτης, *La fondation de l'empire serbe: Le kralj Milutin* (Βυζαντινά κείμενα και Μελέται 16) Θεσσαλονίκη 1978, 64. Lemerle, *Philippes*, σ. 520.

64. Καντακουζηνός, I. 473.

65. Καντακουζηνός, II. 190-191.

Πρωτοστράτορας Θεόδωρος Συναδηνός (1341-1342)⁶⁶. Το 1341 αναφέρεται από τον Καντακουζηνό ως «ἄρχων Θεσσαλονίκης»⁶⁷. Πράγματι κατά το έτος θανάτου του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου η διοίκηση της βυζαντινής Μακεδονίας ήταν διηρημένη ανάμεσα στον πρωτοστράτορα Θεόδωρο Συναδηνό, ως διοικητή του θέματος Θεσσαλονίκης, και στο Συρρή Ντελενούζια (Guy de Lusignan) ή Γημ τον Αρμένιο⁶⁸, που είχε αναλάβει τη διοίκηση του θέματος των Σερρών: «Θεσσαλονίκης μὲν γάρ, καὶ τῶν πέριξ ἄχρι Στρυμόνος τοῦ ποταμοῦ πόλεων, ἦν ἐπίτροπος ὁ πρωτοστράτωρ Θεόδωρος ὁ Συναδηνὸς τῆς δὲ τῶν Σερρῶν πόλεως, καὶ τῶν ἄχρι Χριστουπόλεως πολιχνίων, ὁ τοῦ θανόντος βασιλέως ἔξαδελφος, Γῆμ ὁ Ἀρμένιος»⁶⁹. Ο Συναδηνός παραμένει δοιητής της Θεσσαλονίκης έως το 1342, έτος που επανέρχεται και πάλι στη Συμβασιλεύουσα ως διοικητής ο Μιχαήλ Μονομάχος⁷⁰. Έτσι στα 1343 ο Μονομάχος αναφέρεται από τον Καντακουζηνό ως εξής: «Μιχαήλ τε Μονομάχῳ μεγάλῳ κονοσταύλῳ τὴν ἀξίαν ὅντι, Θεσσαλονίκης τότε ἄρχοντι συνεβούλευε...»⁷¹.

1.2. Η εκκλησία μιας τόσο μεγάλης και σπουδαίας πόλης, όπως της παλαιολόγειας Θεσσαλονίκης, ήταν φυσικό να επιτελεί ευρύ διοικητικό έργο. Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης —όπως άλλωστε όλοι οι μητροπολίτες κατά τα βυζαντινά χρόνια— είχε υπό την εποπτεία του ορισμένες γειτονικές επισκοπές, τις οποίες έλεγχε σε θέματα εκκλησιαστικά, διοικητικά, οικονομικά κ.ά. Κατά την επιτέλεση αυτού του έργου, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης είχε στην υπηρεσία του μια ομάδα από κληρικούς με υψηλά αξιώματα, που τον βοηθούσαν στα διοικητικά του καθήκοντα⁷². Ανάμεσα στις πολυάριθμες υποχρεώσεις του μητροπολίτη ήταν και η σύγκληση —τουλάχιστον δύο φορές το χρόνο, μία την άνοιξη και μία το φθινόπωρο— της τοπικής συνόδου⁷³, που την

66. PLP 11, no 27120. Lemerle, *Philippes*, σ. 233. Κυριακίδης, ὥ.π., σ. 491. Ένας ακόμη Συναδηνός (οστιάριος) μαρτυρείται επίσης στη Θεσσαλονίκη κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια, ως αποδέκτης επιστολών του Νικολάου Καβάσιλα Χαμαετού. Βλ. P. Enerkides, «Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas», *BZ* 46 (1953) 34-36. Αθ. Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργον αυτού* (Ανάλεκτα Βλατάδων 5), Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 28-31 και 103.

67. Καντακουζηνός, II. 191.

68. Το διπλό του όνομα δηλώνει και τη διπλή —γαλλοαρμενική— καταγωγή του: B. Νεράντζη-Βαρμάζη, «Συρρής Ντελενούζιας», *Βυζαντινά* 10 (1980) 195.

69. Γρηγοράς, II. 623. B. Νεράντζη-Βαρμάζη, ὥ.π., σ. 197.

70. F. Barisic, «Μιχαήλ Μονομάχος, ἔπαρχος καὶ μέγας κοντόσταυλος» (στα σερβικοδάτικα με λατινική μετάφραση) *Zbornik Radova* 11 (1968) 229, 233. Lemerle, *Philippes*, σ. 520.

71. Καντακουζηνός, II. 356. Ισως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του στη Θεσσαλονίκη ο Μιχαήλ πεθαίνει, λίγο αργότερα από το 1343. Βλ. και PLP 8, no 19306.

72. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 94.

73. Για την προϊστορία και τη μακροχρόνια λειτουργία του θεσμού της Επισκοπικής Συνόδου Θεσσαλονίκης, που εκτείνεται ήδη από το 6ο αιώνα μ.Χ. έως και το 1924 βλ. Αθ.

αποτελούσαν οι επίσκοποι, που υπάγονταν διοικητικά στη μητρόπολη της Συμβασιλεύουσας, αλλά και όλος ο ανώτερος κλήρος της τοπικής εκκλησίας⁷⁴.

Πριν από τον 14ο αιώνα ο μητρόπολίτης Θεσσαλονίκης κατείχε στην εκκλησιαστική ιεραρχία τη 16η θέση, σύμφωνα με διάταξη του Λέοντα ΣΤ' Σοφού (886-912): «Ἡ γεγονυῖα ὑποτύπωσις παρὰ τοῦ βασιλέως Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ ὅπως ἔχουσι τάξεως οἱ θρόνοι τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν ὑποκειμένων τῷ πατριάρχῃ Κωνσταντινούπολεως... ιστ' ἡ Θεσσαλονίκη»⁷⁵. Την εποχή εκείνη οι επισκοπές που υπάγονταν στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης ήταν οι ακόλουθες δώδεκα:

«ιστ' τῇ Θεσσαλονίκῃ τῆς Θεσσαλίας
 α' ὁ Κίτρου(ς) ἥτοι Πύδνης
 β' ὁ Βερ(ρ)οίας
 γ' ὁ Δρουγούβιτείας⁷⁶
 δ' ὁ τῶν Σερβίων
 ε' ὁ Κασσανδρείας (τῆς Ποτιδαίας)
 στ' ὁ Καστρίου ἥτοι Καμπανίας
 ζ' ὁ Πέτρας
 η' ὁ Έρκούλων (περιοχή Αδραμερίου)
 θ' ὁ Ιερισσοῦ⁷⁷
 ι' ὁ Λιτῆς
 ια' ὁ Λυκοστομίου, ἥτοι Θετταλικῶν Τεμπῶν
 ιβ' ὁ Βαρδαριωτῶν ἥτοι Τούρκων»⁷⁸.

Όμως, κατά τον 14ο αιώνα η απώλεια της Μ. Ασίας στους Τούρκους αλλά και η πολιτιστική λάμψη και ανάπτυξη της Συμβασιλεύουσας αποτέλεσαν αιτίες για την αναβάθμιση της μητρόπολής της. Σύμφωνα με την αναδιάρθρωση των μητροπολιτικών θρόνων από τον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο,

Αγγελόπουλος, «Η Επισκοπική Σύνοδος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και η σημασία αυτής σήμερον», *Θεολογία* 48 (1977) 795-824.

74. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 88.

75. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae (texte critique, introduction et notes)*, Paris 1981, πο 16.16, 7.16, 14.19. T. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Berolini 1839, σ. 56. Γ. Ράλλης - M. Ποτλής, *Σύνταγμα Θείων και Ιερών Κανόνων* (I-V, Αθήνα 1852-1859) V. σ. 474.

76. Περιοχή ανάμεσα στη Θεσσαλονίκη και στη Βέροια, η οποία ονομάστηκε έτσι από το σλαβικό φύλο των Δρογούβιτών, που εγκαταστάθηκε εκεί κατά τον 7ο αιώνα, βλ. Tafel, *De Thessalonica*, σ. 59 και Δ. Ζακυνθηνός, *Oι Σλάβοι εν Ελλάδι. Συμβολαὶ εἰς τὴν Ιστορίαν του Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Αθήνα 1945, σσ. 30-31.

77. Ειδικά για την ιστορία της βυζαντινής επισκοπής Ιερισσού βλ. D. Papachryssanthou, «Un évêché byzantin: Hierissos en Chalcidique», *T.M.* 8 (1981) 373-396.

78. Darrouzès, *Notitia* no 7.296 (σσ. 278-279). Tafrali, *Thessalonique*, σ. 91. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro*, σ. 56, όπου αναφέρονται 11 επισκοπές.

η Θεσσαλονίκη κατέχει στις αρχές του 14ου αιώνα την ενδέκατη θέση στη σειρά των μητροπόλεων: «ἡ γενομένη ἔκθεσις τῶν ὑποκειμένων τῇ βασιλίδι Κωνσταντινουπόλει μητροπόλεων ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ δευτέρου τῶν Παλαιολόγων... ἡ Θεσσαλονίκη θρόνος ιστ' οὖσα, παρά τοῦ εἰρημένου βασιλέως εἰς ια' θρόνον προεβιβάσθη»⁷⁹. Ο Ανδρόνικος Β' αφού αναβάθμισε το μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης στην ενδέκατη σειρά, παράλληλα αναβάθμισε και δύο πρώτην επισκοπές της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης σε μητροπόλεις, τη Βέροια και την Ιερισσό:

— «λέ ό Βερροίας, καὶ αὐτὴ ἐπισκοπή οὖσα τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, εἰς λέ θρόνον προήχθη»⁸⁰.

— «ἀπὸ δὲ ἐπισκόπων ἐτιμήθησαν μητροπολῖται. Ὁ Ιερισσοῦ ἦτοι Ἀθω τοῦ Θεσσαλονίκης»⁸¹. Έτσι κατά τη βασιλεία του Ανδρονίκου Β' η ενδέκατη στη σειρά μητρόπολη Θεσσαλονίκης διοικεί 9 ή 10 επισκοπές, αφού τις αφαιρέθηκαν οι επισκοπές της Ιερισσού και της Βέροιας που προήχθησαν σε μητροπολιτικούς θρόνους. Αμφιβολία υπάρχει για την επισκοπή Λυκοστομίου (ή Πλαταμώνος), αφού σε αρκετά χειρόγραφα δεν αναφέρεται στις επισκοπές της μητρόπολης Θεσσαλονίκης. Ο Tafrali πιστεύει ότι κατά τα χρόνια του Ανδρόνικου Β' η περιοχή του Πλαταμώνα δεν ανήκει στη σφαίρα επιφροής της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης, γιατί ίσως είχε προσαρτηθεί από τον ισχυρό Θεσσαλό γηγεμόνα Στέφανο Γαβριηλόπουλο. Ο Πλαταμώνας, κατά τον Tafrali, επανέρχεται ως επισκοπή στην εξάρτηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1332/33, δηλ. επί Ανδρονίκου Γ', όταν η περιοχή του μαζί μ' ολόκληρη τη Θεσσαλία καταλαμβάνεται από τον Μιχαήλ Μονομάχο και έτσι ενσωματώνεται ξανά στη βιζαντινή επικράτεια⁸².

Κατά τα επόμενα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1328-1341) δεν παρατηρούνται αλλαγές στον αριθμό των επισκοπών, που υπάγονται στη Θεσσαλονίκη. Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης διοικεί τα χρόνια αυτά σίγουρα 10 επισκοπές, ανάμεσα στις οποίες συμπεριλαμβάνεται οπωδήποτε και η επισκοπή Πλαταμώνος ή Λυκοστομίου. Ωστόσο η μητρόπολη της Συμβασιλεύουσας αναβαθμίζεται ακόμη περισσότερο από τον Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο, παίρνοντας την τέταρτη σειρά στην ιεραρχία των μητροπολιτικών θρόνων, αντικαθιστώντας στη συγκεκριμένη σειρά τη μητρόπολη της Άγκυρας: «Ἐκθεσις τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τρίτου τῶν Παλαιολόγων. Τάξις πρωτοκαθεδρίας μητροπόλεως τελούντων ὑπὸ

79. Darrouzès, *Notitia* no 17.11. H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum*, München 1900, σ. 597 κ.ε. Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα V*, 490-491. Βλ. επίσης Αθ. Αγγελόπουλος, «Η Επισκοπική Σύνοδος», *Θεολογία* 48 (1977) 796.

80. Darrouzès, *Notitia* 1730 (σ. 395).

81. Darrouzès, *Notitia* 17133 (σ. 402).

82. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 92.

τὸν ἀποστολικὸν θρόνον τῆς Θεοφυλάκτου καὶ Βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως... δ' ὁ Ἀγκύρας, ἐν αὐτῷ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης... ιστ' ὁ Θεσσαλονίκης μετετέθη ἐνδέκατος, εἴτα καὶ εἰς τέταρτον θρόνον μετὰ τοῦ Ἀγκύρας...»⁸³. Είναι σίγουρο ότι ο συντάκτης, θέλοντας να διατηρήσει την παλιά ιεραρχία των μητροπόλεων, τοποθετεί στην τέταρτη σειρά και το μητροπολίτη Αγκύρας. Η αναγραφή όμως αυτή είναι τελείως τυπική, αφού στα μέσα του 14ου αιώνα η περιοχή της Αγκύρας είχε ήδη καταληφθεί από τους Τούρκους. Γι' αυτό το λόγο ο συντάκτης, σύμφωνα με την παλιά ιεραρχία, τοποθετεί τυπικά το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και στην ιστ' σειρά, ουσιαστικά όμως ο μητροπολιτικός θρόνος της Συμβασιλεύουσας κατέχει τη δ' θέση αντικαθιστώντας τη χαμένη μητρόπολη Αγκύρας.

Το μητροπολιτικό θρόνο της Συμβασιλεύουσας ήταν φυσικό να τον κατέχουν σημαντικοί ιεράρχες. Στα όψιμα βυζαντινά χρόνια πέρασαν από τη Θεσσαλονίκη μητροπολίτες, οι οποίοι έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο και στη γενικότερη ιστορία της Αυτοκρατορίας, όπως π.χ. ο Ιωάννης Καλέκας και λίγο αργότερα ο Γρηγόριος ο Παλαμάς. Ήταν λοιπόν εύλογο οι προσωπικότητες και το έργο των μητροπολιτών της βυζαντινής Θεσσαλονίκης να κεντρίσουν το ενδιαφέρον των βυζαντινολόγων —κυρίως των Γάλλων Petit και Laurent— ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Συνοπτικά, οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης κατά το διάστημα 1300-1341 είναι:

Ιάκωβος, 1295-1306

Μαλαχίας, 1306 έως κάποια χρόνια μετά το 1310

Ιερεμίας, 1315-1327

Ιωάννης Καλέκας 1330 ή 1332, δεν αποκλείεται πάντως να θήτευσε ως μητροπολίτης στο διάστημα 1330-1332. Το σίγουρο είναι ότι το 1332 εγκαταλείπει το μητροπολιτικό θρόνο της Συμβασιλεύουσας.

Γρηγόριος Κουτάλης, 1332 - Δεκέμβριος 1334

Ιγνάτιος Γλαβάς, 1336-1342.

Η παρουσία των παραπάνω μητροπολιτών, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν προηγουμένως διατελέσει ηγούμενοι των αθωνικών μονών, πιστοποιείται μεταξύ των άλλων κυρίως από εκκλησιαστικά έγγραφα της πατριαρχικής συνόδου, στην οποία συμμετείχαν και οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης. Αναλυτικότερα για τους ιεράρχες της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης στο διάστημα 1300-1341 γνωρίζουμε τα ακόλουθα:

Ιάκωβος: Πριν τοποθετηθεί στο μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης, είχε διατελέσει ηγούμενος της Λαύρας κατά το β' μισό του 13ου αιώνα και έως τον Απρίλιο του 1290⁸⁴. Ο Ιάκωβος ως «έρδομόναχος και καθηγούμε-

83. Darrouzès, *Notitia* 195, 1922 (σ. 412). H. Gelzer, *Ungedruckte*, σ. 607 κ.ε.

84. PLP 4, no 7905. V. Laurent, *Corpus des sceaux de l'empire byzantin* (Paris 1963) V. 340.

νος» της Μεγίστης Λαύρας υπογράφει διάφορα μοναστηριακά έγγραφα, όπως έγγραφο της μονής Κουτλουμουσίου του Φεβρουαρίου 1287⁸⁵ αλλά και έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου της 31ης Αιγυόστου 1288, όπου ο Ιάκωβος επικυρώνει την παράδοση ενός «κελλίου» στη μονή Χιλανδαρίου⁸⁶.

Η πρώτη μαρτυρία για τον Ιάκωβο ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης είναι ένα έγγραφο του 1295, στο οποίο υπογράφει ο ίδιος «ὁ ταπεινὸς μ(ητ)ροπολίτης τ(ης) Θεσσαλονίκης ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Θετταλίας Ιάκωβος»⁸⁷. Η ίδια υπογραφή του Ιακώβου ως μητροπολίτη βρίσκεται και σε έγγραφο του 1299 από τη μονή Ζωγράφου⁸⁸. Η παρουσία του Ιακώβου πιστοποιείται και από ένα σφράγισμα (σιγίλλιο), που χρονολογείται περί τα τέλη του 13ου αιώνα: «Ιακώβου σφράγισμα Θεσσαλονίκης Χριστὸν τεκοῦσαν καὶ <τὸν> μάρτυρα φέρον»⁸⁹.

Ο Ιάκωβος πρέπει να παρέμεινε επικεφαλής της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης τουλάχιστον έως το 1306, οπότε βρίσκουμε την τελευταία αναφορά του ονόματός του ως μητροπολίτη σε κάποιο λειτουργικό χειρόγραφο της μονής Εσφιγμένου⁹⁰. Πρόσφατα μάλιστα εκδόθηκαν και κάποια έγγραφα, που ανήκουν στο «αρχείο» του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιακώβου, από κάθικα της Βατικανής Βιβλιοθήκης (Vaticanus gr. 1891)⁹¹.

Σίγουρο είναι ότι ο μητροπολίτης Ιάκωβος (1295-1306) κάποια στιγμή ξαναγύρισε στο Άγιο Όρος, όπου και πέθανε ως μοναχός Ισαάκ: «Ιακώβου τοῦ ἀγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχῆματος μετονομασθέντος Ισαάκ μοναχοῦ, αἰώνια ἡ μνήμη»⁹².

Μαλαχίας: Το όνομά του δεν το αναφέρει πουθενά ο L. Petit, γιατί δεν το είχε βρει μέσα στα χειρόγραφα του συνοδικού της Θεσσαλονίκης. Ο Lau-

85. *Actes de Kutlumus*, no 3, 40-42. M. Rautman, «Notes on the metropolitan succession of Thessalonica c. 1300», *REB* 46 (1988) 150.

86. *Actes de Chilandar*, no 10, σ. 27: «ὁ ἀμαρτωλὸς Ιάκωβος ἱερομόναχος καὶ ἡγούμενος τῆς Ἀγίας Λάβρας βεβαιῶν ὑπέγραψα». Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 150.

87. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948, 168. Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 151.

88. *Actes de Zographou* 34-35. L. Petit, «Nouveaux évêques de Thessalonique», *E.O.* 6 (1903)

295. L. Petit, «Le Synodicon de Thessalonique», *E.O.* 18 (1916-1919) 254. Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 151. Bλ. επίσης και PLP 4, no 7905.

89. Laurent, *Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V. 340-341. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1885, σ. 105.

90. Dmitrievskij, *Ευχολόγια* I 262, 264, 268. V. Laurent, «Notes de Chronologie byzantine», *REB* 27 (1969) 223. Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 151.

91. Για την κριτική έκδοση και το σχολιασμό αυτών των εγγράφων, βλ. B. Katsaros, «Documents relatifs à la métropole de Thessalonique», *Bυζαντινά* 15 (1989) 401-429.

92. V. Laurent, «La liste épiscopale du Synodicon de Thessalonique» (texte grec et nouveaux compléments) *E.O.* 32 (1933) 302, σημ. no 52. L. Petit, «Synodicon de Thessalonique», *E.O.* 18 (1916-1919) 247.

rent όμως βρόγκε μια αναφορά με το όνομά του σε μια ανέκδοτη —την εποχή εκείνη— βιογραφία του Οσίου Γεωργίου - Γερμανού Μαρούλη (de Georges-Germain Maroules: sic), η οποία βρισκόταν σ' ένα κώδικα της Μαρκιανής βιβλιοθήκης της Βενετίας. Αυτή η βιογραφία έχει σήμερα εκδοθεί και, όπως σωστά είχε υποθέσει ο Laurent το 1933, είναι έργο του πατριάρχη Φιλοθέου (1353-54, 1364-1376)⁹³. Το απόσπασμα, που αναφέρει το Μαλαχία ως ηγούμενο της Λαύρας και μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, είναι το ακόλουθο: «Καὶ μετ’ ἐκεῖνον δὲ ἐκ Θετταλῶν Μαλαχίας ἀνὴρ ἀσκητικώτατός τε καὶ πάντα σπουδαῖος, διὸ καὶ τῆς Λαύρας αὐτῆς καὶ μὴν καὶ τῆς περιφανοῦς Θεσσαλονικέων ἐκκλησίας διὰ τὸ τῆς ἀρετῆς περιόδον μετὰ βραχὺ δή τι προέστη»⁹⁴.

Παρά ταύτα, δεν έχουμε καμία πληροφορία για την περίοδο της δραστηριότητας του Μαλαχία ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Ο μόνος μελετητής που ασχολήθηκε με το θέμα είναι ο V. Laurent σε μια σειρά από άρθρα του, που δημοσιεύτηκαν σε βυζαντινολογικά περιοδικά.

Ο Μαλαχίας πριν αναλάβει τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης ήταν σίγουρα ηγούμενος της Μεγίστης Λαύρας, πιθανώς ανάμεσα στα χρόνια 1290 και 1294⁹⁵. Ο Laurent υποστηρίζει ότι ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης θα πρέπει να τον τοποθετήσουμε ανάμεσα στον Ιάκωβο και τον Ιερεμία, δηλ. κατά την περίοδο μετά το 1306 (οπότε έχουμε την τελευταία αναφορά για τον Ιάκωβο) και πριν το 1315, όταν αναλαμβάνει τη μητρόπολη ο Ιερεμίας⁹⁶. Ο ίδιος μελετητής πιστεύει ότι πιθανή καθαίρεση του Μαλαχία —ίσως λόγω κάποιας διαφοράς του με εκκλησιαστικό ή πολιτικό παραγόντα — να στάθηκε αφορμή για να καταδικαστεί το όνομά του στη λήθη από τους μεταγενέστερους. Έτοι μ' αυτό το αιτιολογικό της «*damnatio memoriae*» εξηγεί ο ίδιος τη μη αναφορά του Μαλαχία στο συνοδικό της Θεσσαλονίκης⁹⁷.

Σε μεταγενέστερα άρθρα του ο Γάλλος μελετητής προσπάθησε να εξιχνιάσει τα αίτια της καθαίρεσης του Μαλαχία. Κατά τη γνώμη του, η σταδιοδομία του Μαλαχία ως μητροπολίτη δε θα πρέπει να κράτησε πολλά χρόνια, γεγονός που το συνδέει με την άρνησή του να εφαρμόσει κάποια μέτρα που είχαν εγκριθεί από τη Σύνοδο, προκειμένου να επιτευχθεί η συμφι-

93. Laurent, «Liste épiscopale», *E.O.* 32 (1933) 306, υποσ. no 3.

94. Φιλοθέου Κόκκινου, «Βίος Οσίου Γερμανού Μαρούλη» (έκδ. Δημ. Τσάμης, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κόκκινου Αγιολογικά Εργα, Θεσσαλονίκη 1985, 97-158) 130. Laurent, «Liste épiscopale», *E.O.* 32 (1933) 306. Για τον Μαλαχία βλ. και PLP 7, no 16493, καθώς και Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 153.

95. V. Laurent, «Mélanges» (études byzantines), *REB* 10 (1952) 120.

96. Laurent, «Liste épiscopale», *E.O.* 32 (1933) 307-308. Laurent, «Notes de chronologie byzantine», *REB* 27 (1969) 223.

97. Laurent, «Liste épiscopale», *E.O.* 32 (1933) 308.

λίωση των Αρσενιτών⁹⁸ με το υπόλοιπο τμήμα της Εκκλησίας. Πράγματι στις αρχές του 14ου αιώνα οι διαφορές με τους Αρσενίτες πρέπει να εξαλείφθηκαν και έτσι αυτοί επανήλθαν —με εξαίρεση ορισμένους φανατικούς— σε κανονικές σχέσεις με τη διοικούσα Εκκλησία⁹⁹. Η συμφιλίωση αυτή επισφραγίστηκε με Σύνοδο του 1310, οι αποφάσεις της οποίας έγιναν δεκτές και από τον αυτοκράτορα χάριν της ενότητας του κράτους. Κατά το Γρηγορά, κάποιες από αυτές τις αποφάσεις είχαν σχέση με την επιβολή αυστηρής νηστείας και προσευχής¹⁰⁰. Είναι πιθανόν, κατά τον Laurent, ο Μαλαχίας ως μητροπολίτης της Συμβασιλεύουσας να αρνήθηκε να επιβάλει τα παραπάνω μέτρα στο λαό και στον κλήρο της μητρόπολής του, με αποτέλεσμα να καθαιρέθηκε ύστερα από πατριαρχική και αυτοκρατορική απόφαση¹⁰¹.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω μπορούμε να καθορίσουμε ένα terminus ante quem για τη δράση του Μαλαχία ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, το οποίο είναι το έτος 1310, όταν αποφασίστηκαν κάποια συνοδικά μέτρα για την εξάλειψη της έριδας των Αρσενιτών. Ισως η άρνησή του να τα εφαρμόσει να στάθηκε αποφασιστική για την απομάκρυνσή του από το μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης μετά το 1310¹⁰². Άρα μητροπολίτης θα πρέπει να ήταν από το 1306 έως λίγο μετά το 1310¹⁰³.

Ιερεμίας: Ως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ο Ιερεμίας αναφέρεται στις πηγές για το διάστημα 1315-1327¹⁰⁴. Τα εκκλησιαστικά έγγραφα που μας τον παραδίδουν επικεφαλής του μητροπολιτικού θρόνου της Θεσσαλονίκης επιβε-

98. Εκκλησιαστική έριδα της ύστερης βυζαντινής εποχής, που υποστηριζόταν από τους αυστηρούς οπαδούς του κινήματος των Ζηλωτών, οι οποίοι έμεναν πιστοί στον πατριάρχη Αρσένιο (1255-60, 1261-67) ακόμη και μετά το θάνατό του. Ostrogorsky, *Istoria Bυζαντινού Κράτους* (Μετ. Ι. Παναγόπουλος, Αθήνα 1981), III, σ. 147 και 175. Για το Αρσενιανό σχίσμα βλ. και I. Συκουτρής, «Περί το σχίσμα των Αρσενιατών», *Ελληνικά 2* (1929) 267-332.

99. Ostrogorsky, *Istoria*, III. σ. 175.

100. Γρηγοράς, I. 262. Laurent, «Notes de chronologie», *REB* 27 (1969) 223.

101. Σχετικά με το όλο σκεπτικό του Laurent για την καθαίρεση του μητροπολίτη Μαλαχία βλ. Laurent, «Notes de chronologie», *REB* 27 (1969) 223. Στο ίδιο συμπέρασμα για την αποπομπή του Μαλαχία το 1310 από τον Πατριάρχη Νίφωνα Α΄, λόγω ανάμειξής του στο θέμα των Αρσενιτών, καταλήγουν και νεότεροι μελετητές, βλ. Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 153.

102. Ανεξάρτητα από την άποψη του Laurent η καθαίρεση του Μαλαχία από το μητροπολιτικό θρόνο της Συμβασιλεύουσας —όπως και κάποιων άλλων μητροπολιτών— γύρω στα 1310 μας παραδίδεται και στο περιθώριο ενός χειρόγραφου κώδικα (*Hierosolymitanus S. Sabae* 365, f. 260v.): «“Οτε γὰρ Θεσσαλονίκης Μαλαχίας, ὁ Αἴνων ... ἀπελεγχθέντες καθηρηθῆσαν, γνώμῃ λέγω βασιλικῇ καὶ συνοδικῇ, παρὰ τοῦ μετ’ αὐτὸν τὸν ιεραρχικὸν θρόνον κοσμήσαντος ὄσιωτάτου χυροῦ Νήφωνος, κανόνιν ἐπομένουν ἀποστολικοῖς καὶ ὅροις πατρικοῖς οὕτωσι πως διακελευομένοις». Για το παραπάνω απόσπασμα βλ. Dargouzès, *Regestes*, no 2006, (σ. 7). PLP 7, no 16493, όπου και εκεί ο Μαλαχίας ως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εμφανίζεται έως το 1310.

103. Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 153.

104. PLP 4, no 8110. Πρβ. Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 155.

βαιώνουν την παραμονή του στη θέση αυτή για τα παραπάνω δώδεκα χρόνια¹⁰⁵.

Εκτός από τα έγγραφα, στα περισσότερα από τα οποία υπογράφει ως μέλος της πατριαρχικής συνόδου, ο Ιερεμίας ως μητροπολίτης αναφέρεται και σε μία αφηγηματική πηγή, στο έργο του Ι. Καντακουζηνού, όταν το 1322 παίρνει μέρος στην πρεσβεία που έστειλαν οι Θεσσαλονικείς προς τον Ανδρούνικο Γ' Παλαιολόγο στο Διδυμότειχο¹⁰⁶.

Ιωάννης Καλέκας: Ο Ιωάννης Καλέκας είναι γνωστός σαν Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως έως το 1347, φανατικός αντίπαλος του ησυχαστικού κινήματος του Παλαμά αλλά και μέλος της αντιβασιλείας της Κωνσταντι-

105. -έγγραφο Σεπτεμβρίου 1315:

MM. I. no 5, σσ. 11-14

Darrouzès, 2038, σσ. 28-29

H. Hunger - O. Kresten, *Das Register des patriarchats von Constantinopel*, Wien 1981, σσ. 10, 164-175.

-έγγραφο Σεπτεμ.-Δεκεμ. 1315:

MM. I. no 9, σσ. 17-18

Darrouzès, *Regestes*, 2043, σσ. 31-32

Hunger, *Register*, 14, σσ. 186-190

MM. I. no 10, σσ. 19-20

Darrouzès, *Regestes*, 2044, σ. 32

Hunger, *Register*, 15, σσ. 190-194

MM. no 16 III, σσ. 32-33

Darrouzès, *Regestes*, 2049, σσ. 36-37

Hunger, *Register*, 23, σσ. 230-236

MM. I. no 23, σσ. 42-43

Darrouzès, *Regestes*, 2055, σσ. 40-41

Hunger, *Register*, 27, σσ. 246-249

Actes d'Esphigmenou, no 12, σ. 95

MM. I. no 36 III, σσ. 66-68

Darrouzès, *Regestes*, 2076, σ. 54

Hunger, *Register*, 47, σσ. 318-323

MM. I. no 39, σσ. 71-73

Darrouzès, *Regestes*, 2080, σσ. 57-58

Hunger, *Register*, 50, σσ. 332-336

Actes de Chilandar, no 85, σ. 184 (στίχ. 53-54)

MM. I. no 55 II, σσ. 99-100

Darrouzès, *Regestes*, 2108, σσ. 80-81

MM. I. no 56, σσ. 101-102

Darrouzès, *Regestes*, 2109, σσ. 81-82

MM. I. no 60, σσ. 126-129

Darrouzès, *Regestes*, 2119, σσ. 89-90

MM. I. no 64, σσ. 140-143

Darrouzès, *Regestes*, 2128, σσ. 96-97

Hunger, *Register*, 95, σσ. 534-541

Actes de Chilandar, no 112, σ. 231-232 (στίχ. 19-20)

-έγγραφο Σεπτεμβρίου 1315:

-έγγραφο Δεκεμβρίου 1315:

-έγγραφο Ιανουαρίου 1316:

-έγγραφο Μαΐου 1316:

-έγγραφο Οκτωβ.-Μαΐου 1317:

-έγγραφο Αυγούστου 1317:

-έγγραφο 26 Νοεμβρίου 1322:

-έγγραφο 25 Απριλίου 1324:

-έγγραφο Μαΐου 1324:

-έγγραφο Σεπτεμβρίου 1324:

-έγγραφο 27 Σεπτεμβρίου 1325:

-έγγραφο 22 Ιανουαρίου 1327:

106. Καντακουζηνός, I. 149. Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 155.

νούπολης, η οποία με επικεφαλής την Άννα της Σαβοΐας είχε στραφεί κατά του I. Καντακουζηνού¹⁰⁷.

Ο Petit υποστηρίζει ότι ο I. Καλέκας θα πρέπει να αναγορεύτηκε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης το 1332. Το γεγονός το αναφέρει και ο Καντακουζηνός τοποθετώντας το δύο χρόνια νωρίτερα, δηλ. το 1330: «οἱ δὲ μηδὲν τῶν μελλόντων ὑποπτεύσαντες, μηδὲ τοῦτο ἐννοήσαντες ... αυτοὶ ἡδέως τε ἐδέξαντο τοὺς λόγους οἰόμενοι κεκρατηκέναι καὶ ἐπεψηφίζοντο προθύμως, Θεσσαλονίκης ἱεράρχην ἀποδεῖξαι τὸν Ἰωάννην»¹⁰⁸. Κατά τον Petit αυτή η αναγόρευση του Καλέκα στη Θεσσαλονίκη (1330 ή 1332 όπως ο ίδιος υποστηρίζει) θα πρέπει να ήταν τελείως τυπική, αφού κατά το ίδιο έτος ο Καλέκας αναγορεύτηκε Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης¹⁰⁹.

Πάντως το πιθανότερο είναι ότι το 1332 (έτος θανάτου του Οικουμενικού Πατριάρχη Ησαΐα)¹¹⁰ ο Καλέκας εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη, για να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να διαδεχτεί τον Ησαΐα στον πατριαρχικό θρόνο. Πατριάρχης όμως έγινε τελικά δύο χρόνια αργότερα, το Φεβρουάριο του 1334 (ίσως λόγω αντιδράσεων προς το πρόσωπό του), όπως μας αποδεικνύει ένα βραχύ χρονικό του Φεβρουαρίου του 1334: «Φεβρουαριῷ <...> ἵνδικτιῶνος β', <τοῦ> σταυρί β' ἔτους, προεβλήθη πατριάρχης ὁ ἀπὸ τῆς Ἀρδου ἰερεύς, λεγόμενος Ἰωάννης, κοσμικός, ὅστις ἦν καὶ εἰς τὸν τοῦ βασιλέως κλῆρον»¹¹¹.

Δεν είναι πάντως απίθανο ο Ιωάννης Καλέκας να διατέλεσε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης από το 1330, πράγμα που μας το παραδίδει ο Καντακουζηνός, μέχρι και το Φεβρουάριο του 1332, όταν εγκαταλείπει την πόλη για να πάει να διεκδικήσει στη Βασιλεύουσα το χηρεύσαντα πατριαρχικό θρόνο.

Γρηγόριος Κουτάλης: Μόλις ο Ιωάννης Καλέκας πηγαίνει στη Βασιλεύουσα για τον πατριαρχικό θρόνο, στέλνει στη Θεσσαλονίκη το 1332 ως μητροπολίτη το χαρτοφύλακα του προκατόχου του, δηλ. του πατριάρχη Ησαΐα, τον Γρηγόριο Κουτάλη¹¹². Ο Κουτάλης είναι γνωστός στις πηγές και με την ιδιότητα του χαρτοφύλακα, πριν γίνει μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Πρέπει να είχε τον τίτλο του χαρτοφύλακα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως

107. Ostrogorsky, *Istoria*, III. σσ. 205, 210.

108. Καντακουζηνός, I. 433-434. PLP 5, no 10288.

109. Petit, «Enêques de Thessalonique», E.O. 5 (1901-1902) 90. Πράγματι ο Καντακουζηνός αναφέρει ότι η αναγόρευση του Καλέκα σε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ήταν ένα τέχνασμα για να προβιβάσθει αργότερα σε πατριάρχη, I. Καντακουζηνός, I. 432-435. Για τον I. Καλέκα, βλ. και PLP 5, no 10288.

110. V. Grumel, *Chronologie* (Paris 1958) 437: «Ησαΐας 11 Νοεμβρίου - 13 Μαΐου 1332».

111. P. Schreiner, «Die byzantinischen Kleinchroniken» (CFHB, I-III Wien 1975) I. χρον. 8.28, σ. 80. Grumel, *Chronologie*, σ. 437: «Ιωάννης XIV Καλέκας, Φεβρουάριος 1334 - 2 Φεβρουαρίου του 1347».

112. Petit, «Enêques», E.O. 5 (1901-1902) 90. PLP 6, no 13616.

ήδη από το 1323, όπως μας το αποδεικνύει ένα εκκλησιαστικό έγγραφο: «Κωδίκιον τῶν συνοδικῶν παρασημειώσεων γεγονός ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, κυρίου Ἡσαΐου, ἐξ ὅτου ὁ τιμιώτατος χαρτοφύλαξ τῆς ἀγιωτάτης μεγάλης τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας πανυπερσέβαστος κυρίου Γρηγόριος ὁ Κουτάλης τῷ τοῦ χαρτοφύλακος ὄφφικίῳ ἐτιμήθη»¹¹³. Ανάλογη πληροφορία για τον χαρτοφύλακα Κουτάλη βρίσκουμε και στον Καντακουζηνό¹¹⁴. Από το 1328 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ' αναβαθμίζει το αξίωμα του Κουτάλη δίνοντάς του την ἀδειανα αποκαλείται «μέγας χαρτοφύλαξ», όπως φαίνεται σε εκκλησιαστικό έγγραφο του 1329¹¹⁵. Ο Κουτάλης πρέπει να ήταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης από το 1332 έως το Δεκέμβριο του 1334, οπότε πεθαίνει¹¹⁶. Ισως να θάφτηκε στη Θεσσαλονίκη, αφού ο Petit δημοσιεύει ένα επιτάφιο επίγραμμα που αναφέρεται στο συγκεκριμένο μητροπολίτη, και το οποίο βρέθηκε στην μιναρέ στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας:

«Ἐνταῦθα κεῖται Γρηγόριος ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης
κης δο Κουτάλης
ἐν μηνὶ δεκ. ἐννά[τη]
τῇ δ' ὥ[ν]δ[ικ]τ[ιών] τοῦ .ζωμ[δ']
ἡμέρᾳ στ' »¹¹⁷.

Ιγνάτιος Γλαβάς: Μετά το θάνατο του Κουτάλη το Δεκέμβριο του 1334, παρουσιάζεται κενό στο μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης, που διαρκεί έως το 1336. Ο Ιγνάτιος Γλαβάς αναλαμβάνει τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης από το 1336, θα πρέπει δε να παρέμεινε σ' αυτό το εκκλησιαστικό αξίωμα έως το 1342, οπότε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης γίνεται κάποιος Μακάριος¹¹⁸. Ο Ιγνάτιος Γλαβάς ως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1336-1342) αναφέρεται στα παρακάτω εκκλησιαστικά έγγραφα: έγγραφο τέλους του 1336

113. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata graeca* I. 96. Hunger-Kresten, «Das Register des Patriarchats von Constantinopel», no 65, σ. 400. Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 155.

114. Καντακουζηνός, I. 251: «Τοιαῦτα μὲν δο πατριάρχης μεμήνυκε πρός βασιλέα, μηνυταῖς χορηγάμενος τῷ τε χαρτοφύλακι Γρηγορίῳ τῷ Κουτάλῃ».

115. Miklosich-Müller, *Acta*, I. 148. Την απόφαση του Ανδρονίκου Γ' να αναβαθμίσει το αξίωμα του Κουτάλη την αναφέρει και ο Καντακουζηνός, I. 313: «καὶ τὸν χαρτοφύλακα τὸν Κουτάλην ... ἐπεὶ μὴ ἡβούλετο ἀπὸ τῆς τοῦ χαρτοφύλακος ἀξίας εἰς ἔτεραν μειζονα μετενεγκῆναι, αὐτὴν ἔαυτης ἐποίησεν ἐντιμοτέραν, μέγαν χαρτοφύλακα προσαγορεύπασ».

116. Βλ. και PLP 6, no 13616.

117. Petit, «Evêques», *E.O.* 5 (1901-1902) 90-91. Νεότερες εκδόσεις της επιγραφής από Spieser, «Inventaires», *T.M.* 5 (1973) no. 27, σ. 175 και από E. Τσιγαφίδας και K. Λοβέδου-Τσιγαφίδα, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα Μουσεία της Θεσσαλονίκης* (Μακεδονική Βιβλιοθήκη: Δημοσιεύματα της Ε.Μ.Σ. 52), Θεσσαλονίκη 1979, no 50, σ. 77-78. Βλ. και Rautman, «Notes», *REB* 46 (1988) 155.

118. Petit, «Evêques», *E.O.* 5 (1901-2) 91-92. PLP 2, no 4222.

- (αρχές 1338)¹¹⁹, έγγραφο Μαΐου του 1339 από το Χιλανδάρι, με το οποίο ο μητροπολίτης Ιγνάτιος καθιορίζει κάποιες περιουσιακές διαφορές μεταξύ των μονών Χορταΐτου και Χιλανδαρίου στην περιοχή του Αξιού ποταμού¹²⁰, πατριαρχικό έγγραφο Μαΐου του 1340¹²¹, καθώς και σε έγγραφο Δεκεμβρίου του ίδιου έτους¹²².

Τέλος, ανάμεσα στις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά υπάρχει και ένα γράμμα του, το οποίο απευθύνεται «...τῷ μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης τῷ Γλαβᾶ», δημοσιευμένο αρχικά στη σειρά της *Patrologia Graeca*¹²³. Ο Petit αποδεικνύει ότι αυτό το γράμμα απευθύνεται στον Ιγνάτιο Θεσσαλονίκης και όχι στον μετέπειτα —επίσης μητροπολίτη Θεσσαλονίκης— Ισίδωρο Γλαβά, του οποίου άλλωστε τα ησυχαστικά «πιστεύω» τον καθιστούσαν εχθρό του Νικηφόρου Γρηγορά, αφού ο τελευταίος ήταν οπαδός του Βαρλαάμ του Καλαβρού¹²⁴.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΝΤΑΓΙΟΥΚΛΑΣ

119. M.M. I. no 77, 174-178. Darrouzès, *Regestes*, 2176, σσ. 134-135.

120. Στο τέλος του εγγράφου υπάρχει και η υπογραφή του Ιγνατίου: «ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Θετταλίας Ἰγνάτιος», *Actes de Chilandar*, no 129, σσ. 269-272.

121. M.M. I. no 91, σσ. 196-197. Darrouzès, *Regestes* 2197, σσ. 152-153.

122. M.M. I. no 97, σσ. 216-221. Darrouzès, *Regestes* 2202, σσ. 156-158.

123. P.G. (Migne) 149, σ. 658. Νικηφόρου Γρηγορά, *Επιστολές* (εκδ. Leone, α.τ. 1983), σσ. 334-336.

124. Petit, «Evêques de Thessalonique», *E.O.* 5 (1901-1902) 91-92.